

NIN

NORGES LAND OG FOLK

TOPOGRAFISK-STATISTISK BESKREVET

XI

STAVANGER AMT

KRISTIANIA

FORLAGT AF H. ASCHERHOUG & CO
1888



TOPOGRAFISK-STATISTISK

BESKRIVELSE

OVER

STAVANGER AMT

EFTER OFFENTLIG FORANSTALTNING UDGIVET

AF

BOYE STRØM

410 s.
KRISTIANIA

FORLAGT AF H. ASCHERHOUG & CO
1888

1303

01382

14,480 kg. paa det nordlige fogderi. Noget over $\frac{2}{3}$ heraf er taget i søen med kilenot og lakseverp. Blandt amtets lakselve er en af de betydeligere, nemlig Suledalselven, i 1884 i sin helhed bleven bortleiet for en længere aarrække til engelske sportsfiskere. Den samlede eksport fra amtets byer udgjorde: 1881 16,760 kg., 1882 31,880 kg., 1883 62,500 kg., 1884 36,490 kg., 1885 100,890 kg. og 1886 64,920 kg.

Af østers har der tidligere været rige banker, navnlig i Hafs-fjord, Høgsfjord, Strand, Finnø, Sjernerø, Fister, Rennesø og Tysvær. Her toges hundreder af tønder, hvoraf en stor del gik med sildefartøierne til Østersøen, navnlig til de russiske havne. Nu er disse banker for adskillige aar siden udtømte, væsentlig ved rovfiske, og hvad der for tiden opfiskes, er en ren ubetydelighed. Imidlertid er der i de sidste aar vakt adskillig interesse for kunstig østersavl, og »Stavanger østerskompagni«, som først gjorde forsøg hermed, har i aarene 1879—87 fra sit bassin Ostravigtjernet ved Rægefjord udplantet $2\frac{1}{5}$ mill. ungesters paa de fordum rige banker ved Idsal i Strand. Fuldvoksne østers fra dette selskab er allerede komne i handelen. Flere andre firmaer er dannede med samme formaal, og da desuden mange grundeiere har begyndt at frede sine banker, vil rimeligvis østersfisket snart få større betydning.

Ferskvandsfisket er, med undtagelse af laksefisket, af forholdsvis ringe betydning, skjønt adskillige af de mange vande i amtets indre dele er ret fiskerige. Fiskearterne er ørret, rør og aal samt i enkelte vande paa Jæderen tillige sik. I flere af de smaa elve i sidstnævnte del af amtet, f. eks. Haaelven og Figgja, findes perlemuslinger, men fisket efter disse, hvilket engang var et regale, har været drevet paa en hensynsløs og ødelæggende maade.

Bergverksdrift og stenbrydning. Bergverksdrift har, naar man bortser fra et kortvarigt forsøg i forrige aarhundrede, i dette amt ikke fundet sted før begyndelsen af sekstiaarene, men har siden spillet en ikke saa liden rolle. For de 5 aar 1881—85 er saaledes den aarlige bruttoværdi af amtets grube- og hyttedrift anslaaet til gennemsnitlig henholdsvis kr. 1,231,000 og kr. 368,000 eller tilsammen ca. kr. 1,600,000, hvilket er over $\frac{1}{4}$ af hele rigets samlede produktionsværdi og mere end noget andet enkelt amt, undtagen Buskerud, kan opvise. Dette skyldes dog næsten udelukkende Visnes (Vigsnes) kobberverk i Avaldsnes, som nu i en række af aar har været landets største bergverksanlæg. Verkets hovedgrube, der opdagedes i 1865 og kun ligger et par hundrede meter fra Visnes havn, hvor de største dampskibe uden vanskelighed kan lægge lige til kaien, fører kobberholdig svovlkis i en stokformet masse, hvis mægtighed undertiden har været op imod 20 m., og som har en længde i felt af indtil 80 m. Gennemsnitlig antages kisen at holde 3—4 % kobber og 40 % svovl; der findes dog ogsaa partier med adskillig rigere kobbergehalt. Kobberertsen ledsages af sinkblende. Den aarlige malmproduktion, der i 1866—70

gennemsnitlig androg til 15,700 ton, har siden været i tiltagende og udgjorde 1871—75 26,450 ton, 1876—80 28,950 ton og 1881—85 42,800 ton. Paa grund af den betydelige produktion rykker gruben meget hurtig mod dybet og er allerede naaet ned til over 500 m. Den største del af malmen forsendes til selskabets smeltehytte i Belgien; den fattigere erts er dog inden eksporten bleven undergivet en foreløbig smeltning, hvorved frembringes en skjærsten med ca. 25 % eller en koncentrationssten med omtrent 42 % kobber, og hvorved sinkhvidt og svovlblomst falder som biprodukt. I 1883 forsmeltedes saaledes ved verket omtrent 10,000 ton malm med et mandskab af ca. 50 arbejdere, men i 1885 kun 5400 ton med et arbejdsbelæg af omtrent 20 mand, og senere skal hyttedriften være ganske nedlagt. Foruden smeltehytten, der havde flere ovne, kamere til udvinding af svovl o. s. v., findes der ved verket storartede vaskehuse, hvor malmen adskilles fra det samme ledsagende graaberg, endvidere maskinverksted, arbejderboliger m. v. Store og kraftige dampmaskiner er byggede ved grubernes dagaabninger til heisning af erts og til pumpning af vand. Det hele ved verket sysselsatte mandskab blev i 1884 opgivet til 17 betjente og 581 arbejdere, hvoraf 194 i gruben, 73 ved skeidningen, 85 ved vaskningen, 47 i reparationsverkstederne, 122 ved transport, losning og lastning samt 60 ved hytten. I beregnet hustruer, børn og tyende havde dengang omtrent 1850 personer sit udkomme ved verket. I 1885 var arbejdsbelægget noget mindre, nemlig kun 490 mand. Gruberne blev kort efter opdagelsen kjøbt af et belgisk interessentskab, som imidlertid i 1881 overdrog dem til et nyt, ligeledes væsentlig belgisk, firma, der skal raade over en opgiven aktiekapital paa 16 mill. francs, fordelt paa 32,000 aktier. Kjøbesummen for de her i landet værende anlæg var henimod 4 mill. kr. — Det eneste bergverksanlæg, der foruden Visnes nu drives i amtet, er en sinkgrube i gaarden Birkelands udmark i Saude herred. I slutningen af 1881 blev her opskjærpet en gang af sinkblende, hvorpaa regelmæssig drift anlagdes i 1882. Gangen har en mægtighed fra $\frac{1}{2}$ til 3 m. og er fulgt i en længde af over 50 m. og over 30 m. paa dybet. I 1882—85 er der aarlig produceret omtrent 300 ton malm med en gehalt af 40—42 % sink. Arbejdsbelægget var i 1885 19 mand. Da gruben ligger 11 km. fra søen, er der i aarene 1883 og 1884 anlagt en kostbar vei gennem den trange dal, der fører op til stedet. — De eneste malmførekomster, hvorpaa der i det sydlige fogderi har været ført bergverksdrift, er de mægtige anvisninger af titanjernsten i Egersund og Sogndal. I Sogndal forekommer ertsen paa et felt, der med en bredde af 5 km. strækker sig fra Sogndalsstranden og Rægefjord ca. 10 km. ind i landet. Skjønt jernmalm var fundet paa flere steder i dette strøg allerede for mere end 50 aar siden, vides dog ingen bergverksdrift at have fundet sted, førend et engelsk selskab i 1863 begyndte at drive de rige gruber i og omkring Blaafjeld, 8 km. øst for Rægefjord. I løbet af nogle aar udfoldedes nu her en temmelig betydelig

annekset, der er betydelig over middelstørrelsen. Den gennemsnitlige pris pr. skylddaler er efter de i løbet af aarene 1852—80 stedfundne salg beregnet til kr. 2139. Allerede i 1880 anføres jordfællesskabet i det væsentlige at være ophævet saavel i indmark som i udmark, men det tør være, at de foretagne udskiftninger til dels ikke er saa ganske fuldkomne.

Af herredets gaarde har Haa prestegaard (oprindeligt flertalsord: *Hår, å Håm*) en skyld af mk. 19,²¹, hvoraf dog mk. 0,⁸⁰ eies og benyttes af fyrvæsenet. Gaarden, som er beliggende i hovedsognets nordvestlige del ved Haaelvens udløb, et bosseskud fra havet, har 24 ha. indmark, særdeles god jord, hvorpaa aar om andet avles omtrent 14 hl. rug, 28 hl. byg, 140 hl. havre og 110 hl. poteter samt fødes 5 heste, 15 storfæ og 70 faar. Den har hverken skov eller torvmyr (presterne har brugt at købe ret til torvskur paa andre gaarde), men fortrinlig tangstrand og betydeligt laksefiske saavel i søen som i elven. Neseim, 37,¹⁶, beliggende 2 à 3 km. længere op ved Haaelven, omfattede efter matrikullen af 1836 10 brug, der af købmand I. M. Köhler for noget over 30 aar siden samledes til et. Gaarden, som nu er amtets betydeligste jordeiendom og for tiden eies af brødrene Berner i Stavanger, har et areal af 203 ha., hvoraf 63 ha. er draineret og 35 ha. naturlig eng, 2 ha. have og 1½ ha. plantet skov. Avlingen er sedvanlig henimod 500 hl. korn, 350 hl. poteter, 1100 hl. turnips og nær 300 hl. kaalrabi, næper og gulrødder, hvorhos der for tiden haves en besætning af 10 heste, 70 storfæ og 15 grise. — Foruden ovennævnte gaarde findes der følgende med en skyld af over 15 mk.: a) I hovedsognet: Rimestad (ogsaa skr. Reimestad), 16,²⁶, Høiland, 29,²¹, Søiland, 15,³⁷, Nærland, 43,³⁶, Njæreim (*Njardheimr*, af gudenavnet Njörd; alm. skr. Næreim), 28,¹⁹, alle paa nord-siden af Haaelven; søndenfor samme er Obrestad, 36,¹⁴, Reime, nordre, 29,¹³, og søndre, 19,¹⁰, Vigre, 22,³¹, Kvie (*Kviar*), 21,¹⁸, Taarland, 30,⁷⁵, Bø, 47,²¹, Gudmestad, 17,⁹⁸, Rise, 38,⁴², og Opstad, 37,⁴⁹. b) I Varhaug anneks: Hobberstad, 23,⁹¹, Varhaug (*Varhaugr*), nordre, 17,⁶⁹, og søndre, 36,⁷⁵, Lerbrekke (*Leirbrékka*), 15,⁴¹, Aanestad, 40,²³, Ueland (udt. Ualand), 17,⁰³, Reistad, 15,³², Husvegg, 33,⁶⁵, Odland, 27,⁶², Skretting, 33,³⁸, Haaland, 22,²⁶, Aarsland, 17,³⁷, Stavneim, 32,⁸³, Horr (Haar), 43,¹⁰, Vold, 36,²⁰, Herikstad, 16,⁶⁶, og Anisdal (alm. skr. Anniksdal), 20,¹².

Jordbrug og fædrift, der er befolkningens vigtigste næringsveie, staar temmelig høit og er i jevn og god fremgang, særlig for kvægavlens vedkommende. Veksling mellem ager og eng samt græsfrøsaaning foregaar i stedse stigende udstrækning, den rige adgang til tanggødning benyttes flittig, og i de sidste aar er mange mergelgruber bleven aabnede. Af havre og poteter avles betydeligt til salg, af byg omtrent for behovet. Havnegangene er maadelige, men kreaturstellet godt, og afkastningen bliver stedse større. Hesteavl drives i betydelig udstrækning, og en mængde ungheste sælges aarlig

til opkøbere østenfra. Ogsaa slagtekvæg, melk og smør er vigtige salgsgjenstande. Faarene gaar her, som ellers ved kysten, ude om dagen næsten den hele vinter, men fodres morgen og aften. Om sommeren drives de til fjeldbeiterne paa grænsen af Lister og Mandals amt. Om udsæl og kreaturhold se tabellerne side 42 og 46. Meierier findes ved stationerne Nærbø og Vigrestad. — Selvsaaet skov mangler ganske, og alle slags træmaterialier maa købes. Derimod er Nærbø sogn nogenlunde forsynet med torv, medens der i Varhaug tildels er mangel ogsaa paa dette brændsel. Paa flere gaarde findes mindre skovplantninger, bl. a. paa Neseim og Hobberstad, hvis ca. 20 aar gamle anlæg staar ganske frodige, især paa sidstnævnte sted, hvor terrainet giver nogen beskyttelse mod vinden. Paa den dæmpede Nærlands flyvesand er der i de senere aar udplantet naaletrær umiddelbart ved havstranden. Det hele i herredet beplantede areal udgjør omtrent 6 ha. — Det vigtigste fiskeri foregaar efter laks, dels langs kysten, dels og fornemmelig i Haaelven. Fangsten i denne lille, men usedvanlig rige lakselv, herunder indbefattet det umiddelbart udenfor munden beliggende, særskilt til mk. 6,⁵⁶ skyldsatte Haavaags notkast, har i gennemsnit for aarene 1876—79 og 1880—83 udgjort henholdsvis 4737 kg. og 6949 kg., medens kilenotfisket i det til elven hørende sødistrikt for den sidstnævnte periode er opgivet til et gennemsnit af 3024 kg. aarlig. Det bedste laksefiske tilligger Haa prestegaard og Nærland. Langs kysten drives lidt hummerfiske, hvorhos nogle makrelskjæiter har sin station i Obrestad havn. Fiskeriernes samlede bruttoværdi opgives for 1881 — 82 til gennemsnitlig ca. kr. 21,000 aarlig. I Haaelven har der været fisket perlemuslinger. — Af anden sønærning er det væsentlig lodsneg, der giver lidt fortjeneste. Bergverksdrift foregaar ikke, og af industrielle anlæg findes kun et lidet teglverk paa Opstad med 5 arbejdere samt mindre møllebrug paa Neseim og Vigre, hvert med 2 arbejdere. Den kvindelige husflid staar høit, og en betydelig del strikkede uldsager, vadmel, stof og tildels lærreder sælges dels paa Stavanger markeder, dels til bygdens handelsmænd. Paa flere gaarde, navnlig paa de mange smaabrug under gaarden Høiland, drives meget paa med vævning af sivmatter. Langs kysten skaffer brænding af tangaske i de sidste aar nogen bifortjeneste; der sælges adskillige tusinde vaag aske til Bergen. Havedyrkning og frugtavl har ingen betydning; paa gaarden Kvie findes dog et smukt haveanlæg. Herredet havde i 1887 12 handelsmænd.

Det vigtigste kommunikationsmiddel er nu Jæderbanen, der gennemskjærer herredet efter hele dets længde fra Ogne til Time herred, ca. 16 km. Den gaar i en stor bue, som paa den længste strækning ligger i en afstand af kun et par km. fra havet. Stationer paa 3 steder i herredet, nemlig paa Vigrestad, 26 km. fra Egersund, Varhaug, 6 km. nordenfor Vigrestad, og Nærbø, 6 km. nordenfor Varhaug og 38 km. fra Stavanger. Ved Nærbø station, der ligger paa gaarden Skjerpe i nærheden af hovedkirken og næst Sandnes

noget mere. Byg avles for behovet, men rug dyrkes ogsaa her mindre. Saavel hjemmehavne som fjeldbeiter er idetheletaget ganske utilstrækkelige, men kreaturstellet er jevnt godt, og fædriften giver et betydeligt overskud af de sædvanlige produkter. Ogsaa hesteavlens er af vigtighed, og et ikke lidet antal ungheste sælges hvert aar til andre bygder. Udsæd og kreaturhold sees af tabellerne side 42 og 46. Et lidet meieri er i 1884 oprettet af en privatmand ved jernbanestationen. — Af selvsaaet skov findes alene lidt ubetydeligt løvtrækrat paa enkelte gaarde øverst i herredet. Derimod har det i begyndelsen af syttiaarene stiftede »Jæderens træplantningsselskab« paa de saakaldte Njaaheie, en mager, lyngbevokset grusjordslette paa østsiden af Frøilandsvandet, et plantningsfelt paa over 100 ha., det største private anlæg af denne art i amtet. Den aarlige udplantning er her 40—50,000 træer. Mindre skovplantninger findes paa flere steder. Det hele areal af selvsaaet og plantet skov er 478 ha. Torvbrændsel er sædvanlig og haves i overflod. Ogsaa Aalgaard fabrik i Gjesdal henter aarlig mange hundrede læs torv i Fjermestadmyren. — Fiskeriet er af underordnet betydning. Aal fiskes dog i forskellige elve og bække, og navnlig er aalefisket i aalen fra Store Mosevand vistnok det vigtigste af alle aalefiskerier i de jæderske vasdrag. I Haaelven fanges lidt laks, og i 1886 er en laksetrappel anlægt i Fotlandsfossen for at aabne den øvre del af vasdraget for laksen; forøvrigt klages der over, at en aldeles uforholdsmæssig del af den til elven søgende laks opfiskes allerede i nærheden af søen. I samme elv findes perlemuslinger. — Bergverksdrift finder ikke sted. Af industrieanlæg fandtes i 1885 et lidet teglverk med 9—10 arbejdere paa gaarden Aasland, hvilket forsyner en stor del af Jæderen med tagsten, et smedjeværksted (»Kvernelands fabrik«) paa Frøiland, hvilket leverer jern- og staalvarer, hovedsagelig landbrugsredskaber, men ogsaa finere gjenstande, som knive og sakse, samt endelig et tidsmæssigt møllebrug paa Bryne, som i 1885 med 2 arbejdere formalede henimod 4000 hl. korn. Desuden er der ved Fotlandsfossen en 12—14 mindre kverne, som formaler havre for en stor del af Time og Haa. — Den kvindelige husflid er betydelig, og paa Stavanger markeder bringes en stor del vadmel, stof og strikkede sager tilsalgs fra herredet. Mændene befatter sig adskillig med smedearbejde, navnlig af ljaeer. En husfidsskole, som for et halvt snes aar siden var i gang paa gaarden Mossige, er senere nedlagt. Bygden havde i 1885 6, nu 8 landhandlere.

Jæder-banen gennemskjærer herredets vestlige udkant i en længde af 6—7 km. Time station, der ligger paa gaarden Bryne ved sydenden af Frøilandsvandet, er næst Sandnes den betydeligste af banens mellemstationer. I dens umiddelbare nærhed er der i de senere aar vokset frem en liden landsby, hvor der bor flere handelsmænd og mange haandverkere, og hvor der afsættes en stor del landmandsprodukter, navnlig korn og poteter, fra Time og den sydlige del af Klep. Ogsaa hovedveien over Jæderen berører paa en kort strækning (ca. 5 km.) herredets vestligste snip med fast skyds-

station paa Bryne. Desuden findes et godt net af bygdeveie med en samlet længde af ca. 70 km.; blandt disse kan nævnes den saakaldte »øvre Jæder-vei«, der efterat have forladt hovedveien ved Vigre i Haa kommer ind i herredet ved Garborg og fører videre over Mossige, Time kirke, Njaa og Kverneland til nordenden af Frøilandsvandet, hvor den træder ind i Klep for ved Aase i Høiland atter at støde til hovedveien. Herredets postaabneri, oprettet i 1858, er nu paa jernbanestationen, hvor der tillige er telegrafstation.

Time kirke, der er hovedkirke i Lye prestegjæld og beliggende paa gaarden Times grund, 2 km. vestenfor prestegaarden, under 58° 43' 30" n. br. og 5° 1' 44" v. f. Kristiania, er en langkirke med taarn, opført af tømmer i 1859, efterat den ældre, i 1829 byggede kirke var nedbrændt ved lynild den 7 oktober 1858. Den eies siden 1815 af menigheden og har ingen formue eller faste indtægter udenfor kr. 2,88 i tiende af gaarden Nedre Time, som i 1815 var presteenkesæde og ikke deltog i kirkens køb. Den gamle altertavle, der reddedes fra den forrige kirke, bærer aarstallet 1666. I nærheden af jernbanestationen blev der 1ste pintsedag 1878 indviet et smukt og rummeligt bedehus. — I henseende til det almindelige skolevæsen er herredet delt i 9 kredse med 6 lærere og 3 lærerinder samt 7 skolehuse, nemlig paa Bryne, Haugland, Time, Tuneim, Eigeland, Høiland og Frøiland. 2 kredse har omgangsskole. — Siden 1883 har der paa gaarden Aasland været i gang en saakaldet »praktisk jenteskole« (jfr. side 83).

Herredets private brandforsikringsforening, approberet i 1856, havde i 1885 forsikret husebygninger for kr. 435,000. I 1886 oprettedes en »privatbank«, der for tiden har en forvaltningskapital af ca. 50,000 kr.

De kommunale udgifter var i gennemsnit for aarene 1884—86 kr. 11,429, hvoraf kr. 5421 til fattigvæsenet og kr. 3105 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 9642. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 10,960, hvoraf kr. 6356 paa indtægt efter forholdet kr. 3,76 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 1716, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 1,605,000. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 69, svarende til 28 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen tæller 4 formænd og 12 repræsentanter. Antallet af stemmeberettigede i Lye prestegjæld (altsaa iberegnet Gjesdal) var i 1882 269 og i 1885 351.

Ældre inddeling. I judiciel henseende hørte tidligere, vistnok allerede i middelalderen, 2 af herredets sydligste gaarde til Kvie og 4 gaarde ved nordgrænsen til Klep skibrede, medens resten af herredet var delt mellem Haugland og Haug skibreder. Ved res. 12 nov. 1850 tilveiebragtes overensstemmelse mellem den judicielle og geistlige inddeling derigjennem, at det af Time og Gjesdal sogne bestaaende Lye prestegjæld blev gjort til et eget, Lye, tinglag. Sognene har altid udgjort egne herreder (jfr. res. 13 okt. 1851), og ved res. 18 mai 1876 blev de ogsaa egne tinglag.

bare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 1387, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr 769,560. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 18, svarende til 16 pro mille af folketallet i 1875, hvilket er adskillig mindre end i noget andet af amtets herreder.

Herredsstyrelsen bestaar af 3 formænd og 9 repræsentanter. Om antallet af stemmeberettigede i Lye prestegjæld se under Time herred, side 241.

Ældre inddeling. I det civile udgjorde Gjesdal i middelalderen og endnu i det 16de aarhundrede udentvil en del af Høle skibrede i Ryfylke, med undtagelse af nogle af de nordvestligste gaarde, som hørte til Klep skr. Senere var det i nogen tid et eget skibrede, men blev ved res. 12 novbr. 1850 sammenslaet med hovedsognet Time til et tinglag, Lye. Ved res. 18 mai 1876 er sognet atter udskilt som eget tinglag. Det har altid dannet et særskilt herred (jfr. res. 13 okt. 1851).

Paa fornlevninger synes herredet at være fattigt. Meget faa oldsagfund er kjendte herfra, og deriblandt intet af særlig interesse.

Høiland herred [170,63 km², 3618 indb.] ligger omkring Gandefjordens bund i N for de tre sidst omhandlede herreder, Gjesdal, Time og Klep, og omgives forøvrigt af Haaland i V, Hetland i N og Høle i Ø. Dets største udstrækning fra Ø—V er 21 km. og fra N—S 13 km. Arealet er udelukkende fastland, da Gandedalen, som danner herredets eneste kyststrækning, i sin indre del er blottet for øer. Herredet, inden hvis grænser ligger ladestedet Sandnes, der danner egen kommune, udgjør hovedsognet i Høiland prestegjæld, hvorunder ladestedet hører som anneks. Det samlede prestegjæld danner eget tinglag under Jæderens sorenskriveri og eget lensmandsdistrikt.

Ved Gandefjorden og den fra sammes bund videre mod S indtrængende, af høje jordbakker omgivne Gandedal deles herredet i to i naturlig henseende væsentlig forskellige dele. Det vestlige parti tilhører Jæderens fladland og bestaar ligesom dette af lave, tildels lidt bakkede grusmasser med et i regelen ganske frugtbart jordsmon af lersand. Mellem bakkerne breder sig vidtløftige myrstrækninger, saaledes navnlig Stokkemyren nordenfor gaarden Some, Gimre- eller Somemyren, strækkende sig fra sidstnævnte gaard i sydvestlig retning ned til Skaseimvandet, samt endelig Todneimmyren mellem gaardene Todneim, Raustad og Lea. Rundt omkring Sandnes og sydover paa begge sider af Gandedalen findes mægtige lag af mergelholdig ler, der holder 4—6 % kalk. Selve Gandedalens bund bestaar af fin sand og slamjord, som ved elvens udløb i fjorden har dannet en fyldning (øre), paa hvilken ladestedet tildels er beliggende. Herredets østlige og større del, den saakaldte »fjeldbygd«, gennemstryses af forskellige isolerede, ved aabne dalfører adskilte høidedrag,

som henimod grænsen af Høle og Gjesdal efterhaanden bliver mere sammenhængende og antager karakteren af et lavere fjeldlandskab, der fortsættes ind i de nævnte herreder. Som de høieste punkter kan nævnes Skarfjeldet, Braasteinnuden, Hestefjeldet og Svihusfjeldet. Af disse skal sidstnævnte være det høieste, men ingen af dem naar nogen større høide. Dalsnuden (323 m.) og Aaslandsnuden (309 m.) ligger umiddelbart udenfor herredets grænser, den første nordenfor i Hetland, den sidste søndenfor i Time. Bergarten er i denne del af herredet grundfjeld eller granit og jordbunden dels skarp sand, dels grusjord, der tildels er saa findelt, at den frembyder en dyb, ganske god dyrkningsjord. Ogsaa her forekommer adskilligt af myr; navnlig findes en betydelig strækning, Vatnemyren, paa den vestre side af Dybingen. — Af herredets vasdrag merkes først Figgja, der kommer ind fra Gjesdal og løber i nordvestlig retning gennem et dalføre, som fortsættes tværs igennem herredet ligeindtil Gandefjorden. Ved Braastein bøier imidlertid Figgja af mod V gennem en liden sidedal og gaar, efter paa en strækning at have dannet grænsen mod Time og Klep, ind i sidstnævnte herred. Gandeelven har sit hovedtilløb i bækken fra Braasteinvandet (2,04 km², 44 m. o. h.) til Stokkelandsvandet (0,48 km²) og gaar herfra mod N gennem Gandedalen ud i bunden af Gandefjorden. Svivelven kommer fra det i grænsen mod Høle liggende Svihusvand (0,80 km²) og gaar mod V ud i den sydlige ende af det 12,25 km² store, uregelmæssig formede og med mange øer opfyldte Svilandsvand (i almindelighed simpelthen benævnt Fjeldvandet), som med sin nordøstlige snip igjen stikker ind i Høle og gennem Imselven har afløb til Hølefjorden. Ved en i henhold til res. 2 decbr. 1861 udført kanalisering af denne elvs øvre løb er saavel Svilandsvandet som de med samme forbundne, vestenfor liggende mindre vande, Grundingen og Dybingen (tilsammen 2,04 km²), i sin tid blevet sænkede omtrent 2½ m., hvorved adskilligt land er tørlagt og store dele af de tilstødende myrstrækninger dyrkbargjorte. Omtrent samtidig blev det i grænsen mod Haaland og Klep liggende Skaseim- eller Heigrevand udtappet og en kanal gravet gennem Gimremyren nordover til Some. Over 4000 maal myr, hvoraf det meste tilhørte gaarde i Høiland herred, blev derved indvundet dels til dyrkning, dels til slaatte- og beite-land (jfr. side 230). Under flom stiger dette vand fremdeles temmelig høit, hvilket dog kun synes at forbedre græsveksten. En lignende udtapning eller sænkning har været bragt paa bane med hensyn til det i grænsen mellem Høiland, Haaland og Hetland liggende Stokkevand (3,99 km²), men planen er endnu ikke kommen til udførelse, bl. a. fordi det vil være nødvendigt at indløse nogle vandfald i den bæk, der danner vandets afløb til Gandefjorden. Endelig kan nævnes Flassevandet (0,96 km²), der ligger paa grænsen mod Gjesdal og har afløb til Ædlandsvandet i dette herred. Før de ovenfor nævnte udtapninger og sænkninger var herredets samlede areal af ferskvande 16,95 km².

og uplantet skov udgjør for tiden 645 ha. — Fiskeriet har ingen betydning som næringsvei. Lidt brisling og fedsild tages enkelte aar med not i Gandefjorden, men til vaarsildfisket er det nu ikke mange, som søger hen. I ferskvandene findes ørret og aal, tildels ogsaa rør og sik, men fangsten er uden vigtighed. I Figgja fiskes lidt laks paa gaarden Skjæveland; den gaar forøvrigt op i elven til Foss-Eigeland, sjelden længere. Saavel i Gandeelven som i den lille Stargelandsbæk, der ligeledes har udløb i Gandefjorden, skal der findes perlemuslinger. — Fabrikindustrien er for dette herred en ikke uvigtig næringsgren. Blandt de industrielle anlæg kan først nævnes 2de teglverker, af hvilke det ældste og største, Graverens teglverk, anlagt ca. 1845, men ombygget med ringovn i 1877, selselsætter 20—30 arbejdere, medens det andet, Ullendal eller Austraatverket, er fra 1860 og har 10 arbejdere. Videre findes to anlæg for tilvirkning af grovt stentoi, nemlig Hane potteri (20 arb.), anlagt i 1865, og det noget nyere Holmens potteri (6 arb.). Samtlige disse anlæg er beliggende i det udtømmelige lerfelt ved fjordens bund straks østenfor Gandeelvns munding. Ogsaa mølleindustrien har nogen betydning, og specielt har herredet gaaet i spidsen for de jæderske bygder med hensyn til tilvirkningen af havregryn. Dels i Gandedalen, dels ved Stangelandsbækken fandtes i 1885 ikke mindre end 8 deslige møller, vistnok samtlige mindre anlæg, men de fleste dog beskæftigende et par mand den største del af aaret og tilsammen formalende antagelig 8 à 10,000 hl. havre. Endelig kan nævnes et par mindre barkemøller med lædervalser samt et lidet mekanisk dreieri. Et noget større anlæg af sidstnævnte art, der oprettedes i 1877 under navn af »Gandsdalens tekniske fabrik«, blev efter et par aars drift flyttet til Jørpeland i Strand herred. Tilsammen beskæftiger ovennævnte anlæg ca. 80 arbejdere. — Bergverksdrift foregaar ikke. Fra gaarden Heigre berettes imidlertid, at et engelsk selskab nylig har sluttet kontrakt med eieren om ret til at udvinde guld, som der skal forekomme i fast fjeld. Af andre mineralier forekommer serpentin, saavel ædel grøn, som uædel. Ligeledes har man i den allersidste tid fundet betydelige leier af en tildels meget ren kiselguhr eller diatoméjord paa flere steder langs den forsænkning, som strækker sig fra Ims i Høle til henimod Gandefjordens bund og forstørstedelen udfyldes af de ovennævnte vande, Svilandsvandet, Dybingen og Grundingen. Leierne ligger fordetmeste under vandets overflade, men i regelen ganske grundt, saa at de ved lavvand tildels kommer frem i dagen, og det skal ved de anstillede undersøgelser være eftervist, at der findes omtrent 600,000 m³ eller 200,000 ton. Et i Stavanger dannet interessentskab har erhvervet eneret til forekomsterne og allerede holdt en ikke ubetydelig prøvedrift i gang. — Ogsaa fragtfart paa forskjellige indenrigske steder giver nogen indtægt, og i 1885 var der hjemmehørende i herredet 25 smaaafatoer tilsammen af 512 tons drægtighed, hvilke hovedsagelig var beskæftigede med at eksportere havre, poteter, teglsten, mursten og pottemagerarbeide samt

hente træmaterialier tilbage. — Som binæring driver kvinderne nogen husfid, og navnlig fra herredets fjeldbygd afsættes ikke ubetydeligt af vadmel og strikkede uldsager til Stavanger. Distriktet havde i 1885 5, nu 4 landhandlere.

Herredet gjennemskjæres fra N—S af Jæder-banen, som kommer ind fra Hetland ved Foros (Furaas) og følger i sydlig retning Gandefjorden indtil Sandnes, hvorfra den stiger op gennem Gandedalen for noget østenfor Skjæveland at gaa over Figgja ind i Klep. Inden herredets grænser er to stationer, nemlig Sandnes station i ladestedet, 15 km. fra Stavanger og 61 km. fra Egersund, samt Høiland station paa gaarden Lunde, 4 km. søndenfor Sandnes. Foruden jernbanen har herredet mange og gode veikommunikationer. Den vestlandske hovedvei følger saaledes jevnslidet med jernbanen fra grænsen af Hetland gennem Sandnes til Skjævelands bro, hvor den gaar over Figgja ind i Klep. Længde inden herredet 11 km., deri medregnet 2,7 km., der falder indenfor ladestedets grænser. Den er en gammel, temmelig flad grusvei, oparbejdet i den første fjerdedel af aarhundredet, men paa en længere strækning (Lure-Aasedalen) omlagt i slutningen af firtaarene. Fra Sandnes tager den indre gren af hovedveien mod SØ forbi Høiland kirke og op gennem Figgjas dalføre 10 km. til Gjesdal. Størstedelen af denne i trediveaarene oparbejdede kjørevei er i aarene 1866—72 omlagt som chaussée. Fremdeles haves et temmelig fuldstændigt net af tidsmæssige, tildels i de sidste ti aar anlagte eller omlagte offentlige bygdeveie, ialt 56 km. Fra Sandnes udgaar saaledes bygdevei over Hane og Lutsi mod NØ til Eltrevaag i Riskekverven; fra Hane mod Ø rundt den sydlige ende af Svilandsvandet over Fossvatne og Leigvang (Levang), hvor der er tilsigelsesstation for skyds til Høle; fra Sandnes mod SV over Folkvaar ind i Klep og mod NV over Some til Sole i Haaland. Endelig kan nævnes den saakaldte »øvre Jæder-vei«, der tager af fra hovedveien ved Aase og gaar mod S gennem Klep og Time for at forenes med hovedveien ved gaarden Vigre i Haa (jfr. side 226). Telegrafledning følger hovedveiens vestre linje med station i Sandnes, hvor der ogsaa er postaabneri og fast skydsstation. Den midt ind i herredets bedste del indtrængende, ligeindtil bunden seilbare Gandefjord frembyder en bekvem kommunikationslinje, ad hvilken herredet (over Sandnes) staar i daglig dampskibsforbindelse med Stavanger.

Høiland hovedkirke, der ligger paa prestegaardens grund, 3 km. søndenfor Sandnes under 58° 49' 50" n. br. og 4° 58' 12" v. for Kristiania, er en langkirke med lavt taarn, opført af tømmer og indviet i 1841, efterat den gamle kirke saavel som Some annekskirke i henhold til res. 23 novbr. 1839 var nedrevne. Kirken, der tidligere var beneficeret Kristiansands bispestol, blev for noget over 50 aar siden erhvervet af menigheden og eier en kapital af kr. 12,450 samt en anpart af gaarden Vigre i Haa af skyld mk. 1,34. Den har en døbefont af klebersten fra middelalderen. — I henseende til skolevæsen er herredet delt i 14 kredse med 11 lærere. Af